

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

תחומי תורת הלשון

א. תורת הלשון

למונח "תורת הלשון" יש שתי משמעויות: האחת היא תיאור וניתוח של תופעות לשוניות קיימות בלשון בתקופה מסוימת. תיאור זה יכול לעסוק בכל סוגי הלשון בזמן הנידון, או בסוג אחד, כגון ניב מקומי, לשון של מעמד חברתי, כגון משכילים לעומת מחוסרי השכלה, או דתיים לעומת חילוניים, דיבור או כתיבה בלתי מסוגננים של חיי יום-יום לעומת דיבור או כתיבה בהזדמנויות חגיגיות או רשמיות, עגה (סלנג) של קבוצת אנשים מיוחדת לעומת דיבור סתם, פרוזה לעומת שירה, שיחה על דא ועל הא לעומת הרצאה או כתיבה מדעית או טכנית, וכו'.

כנגד זה יש תיאור השואף לכלול את כל הלשון על כל סוגיה בתקופת זמן מסוימת. בגלל ריבוי הסוגים ויחסיהם המסובכים זה עם זה, קשה – ואולי בלתי אפשרי – לתת תיאור כזה. במציאות מתרכז תיאור כללי כזה בסוג לשון בעל חשיבות, על-פירוב הלשון המסוגנת של משכילים. דוגמה בולטת של תיאור זה היא "לשון עברית" כפי שהיא נלמדת בבית הספר. הכוונה בבחירת סוג זה דווקא היא ששליטה בלשון זו נחוצה לאדם להצלחה במגעים רשמיים, וגם מאפשרת לו לקרוא דברים הכתובים בלשון המשכילה או הרשמית, ועל-ידי קריאה זו לשפר את ידיעותיו הכלליות או המקצועיות. כיוון שמעט אנשים שולטים כבר בילדותם בלשון הרשמית, היא נלמדת בבית הספר כמו שנלמדת לשון זרה, ואין הכיתה עוסקת בתיאור או בניתוחה, אלא ברכישת המיומנות להתבטא בה כראוי ולהבין כראוי את מה שנאמר או נכתב בה. כיוון שבחינוך, וגם בשימושים יוקרתיים, כגון בדיבור ברדיו ובהוראה באוניברסיטאות, שולטת הלשון הרשמית, וגם חלק ניכר של הספרות היפה כתובה בה, רואה בית הספר, ובמיוחד בית הספר התיכון, את תפקידו בהוראת הלשון הרשמית. ואולם ניסוחי הכללים הדקדוקיים והתחביריים של לשון זו אינם נחשבים לתיאור, אלא ל"תיקונים", דהיינו זאת הלשון הנכונה, וחובה, על כל מי שיכול, להשתמש בה (לגישה זו קוראים "נורמטיביות"). לפיכך, מקובל למסור דברים

כתובים שנועדו לפרסום לעריכה לשונית, שמטרתה להתאים את הנוסח ללשון הרשמית.

עבודות מועטות יחסית מבקשות לתאר את הלשון הכתובה והמדוברת כמות שהן, על-פי עיון בספרים ומחקר בלשון המדוברת. "תורת הלשון" העברית מבוססת בימינו על הנורמטיביות, אף כי הספרים המוסרים אותה אינם מסכימים בפרטים רבים, מה תקין ומה משובש.

ב. תיאור הדקדוק

תורת הלשון מתחלקת לכמה ענפים מסורתיים, מהם הנוגעים לתיאור המלים, ומהם המתארים צירופי מלים. לכל מה שעוסק במלים בודדות קוראים "דקדוק", ולמה שעוסק בצירופים קוראים "תחביר".

הדקדוק מבוסס על תורת ההגה, כלומר מיון ותיאור של ההגיים שמהם מורכבות המלים, והדרכים שבהן מסמנים את ההגיים, הנקראות "כתיב", ומן הצד השני הידע הנחוץ כדי לבטא את הכתיב בצורה הנכונה. תורת ההגה עוסקת גם בשינויים בכתיב ובצליל החלים בנטיית המלים, למשל סדרות כמו: סֶפֶר, סִפְרִי, סִפְרִים, סִפְרִי, אבל הנוהג הוא ללמוד שינויים אלה לא ככללים של תורת ההגה, אלא כחלק של נטיית שמות-העצם ונטיות צורות הפועל. מסיבה זו נהוג ללמוד את השינויים בשם ובפועל כחלק מן הדקדוק ובדרך לימוד מכני, ולא על-פי כללי ההגה.

גם הפועל נלמד בדרך כלל על-פי שינון סדרות של גופים בזמן אחד, וזאת לפי בנייני הפועל ולפי סוגי השורשים – "שלמים" ושאנים "שלמים" – כגון שאחת מאותיותיהן "עלולה", יו"ד או וי"ו למשל, או האות השנייה והשלישית זהות.

תשומת לב ניתנת גם לבנייני הפועל, נטייתם ומשמעויותיהם, תחום שהבלתי מוסבר בו מרובה, כגון הניסיונות לגלות את "משמעותו" של בניין פיעל, או המשמעויות השונות של בניין הפעיל. כנגד זה ברורה בדרך כלל משמעותם של הבניינים הסבילים. מערכת המשקלים בשם העצם ובשם התואר דומה לבנייני הפועל. היא אמורה לציין גוונים במשמעות השורש הנתון, כמו שעושה זאת הבניין במערכת הפועל. גזירת שמות העצם ושמות התואר ובנייני הפועל מן השורשים היא חלק חשוב מהבנת הלשון, ועדיין

לא נחקרה עד תום. יתרה מזו, בתקופות שונות של העברית היו משמעויות שונות לגזירות.

גם בגזירת השם והתואר יש השפעה של שורשים עלולים. בעת האחרונה נוספו לכך דרכים חדשות של תצורת שמות עצם ושמות תואר, על-ידי צירופים של שני שורשים, שיחסם זה לזה שונה בתצורות שונות, כגון "כדורגל", "מדרחוב" (= רחוב שכולו מדרכה), "ראינוע" (מראה נע). הצירוף "מדרחוב" מדגים את התהליך הנפוץ ביצירות כאלה, לאחד צירופי הגיים דומי-צליל במקום הקשר בין שתי המלים, כאן: מדרכה-רחוב.

תכונה המאפיינת את דקדוק העברית בת-ימינו, בניגוד למקובל בשפות אחרות, היא ההתייחסות למבנה הדקדוקי של תקופות קודמות של הלשון העברית, במיוחד למקרא. הסיבות לנוהג זה הן: מעמדה המיוחד של לשון המקרא כעדות ראשונה ללשון העברית, שבזכותו היא נחשבת לצורה המושלמת ביותר של הלשון; העיסוק המחקרי בלשון המקרא מאז פעולת הנקדנים במאה התשיעית ופעולת המדקדקים בספרד ובדרום-צרפת בימי הביניים; הניקוד המלא של נוסח המקרא, המאפשר ניתוח דקדוקי מושלם ומדויק; המחקר הרחב בדקדוק המקראי בזמן החדש, הנעשה בידי חוקרים נוצרים ויהודים. רק בשנים האחרונות ניתוסף המחקר של דקדוק לשון המשנה על-פי כתבי-יד מנוקדים נדירים, וכן מחקר הפרוזה של ימי הביניים. יש מעט מאוד מחקרים על דקדוקם של סופרים בני זמננו.

ג. התחביר

התחביר הוא דרך בניית המשפט וזיהוי חלקיו, כשהם מלים יחידות או צירופי מלים. העיסוק המעמיק והנרחב בתחביר מאפיין את הבלשנות המודרנית. במאה ה-20 נוצרו כמה שיטות חדשות, שאחדות מהן שימשו גם לניתוח נרחב או הזדמנותי של משפטים בעברית החדשה. בתחום התחביר לא הייתה מורשה של העבר, שהיה צריך להשתחרר ממנה. יהודי ספרד ומרוקו עשו בימי הביניים גדולות בחקר דקדוק המקרא, אך בתחביר לא נגעו. הסיבה לכך היא שהתחביר היווני, הרומי והערבי היה מבוסס כולו על סימני הִיֶּחְסוּת של השפות ההן (כמו התנועות שבסוף שמות עצם בערבית ספרותית: בֵּית, בֵּית, בֵּית), המציינות את מעמדם של שמות העצם במשפט. כיוון שבעברית אין סימני יחסות בצורת המלה עצמה, לא היה בה על מה

לבסס את תיאור התחביר. באירופה המודרנית הסתמכו תיאורי תחביר על מה שהיה נהוג בתורת התחביר היווני והרומי, ותופעות שלא היו קיימות באחת משתי השפות הקלסיות לא קיבלו טיפול, ורק בזמן האחרון נעשו ניסיונות לנתח תופעות תחביריות במקרא. בתחום זה לא היה אפוא משא של מסורת, והיה אפשר לגשת לתיאור תחבירה של תקופה כלשהי בתולדות העברית. אין לנו עד כה סיכום של העבודה הרבה שהושקעה בתחום זה.

התחביר המקובל עוסק במשפטים, ולא מעבר להם. ואולם בשנות השמונים התפשטה גישה חדשה, "חקר השיח", הבודקת יחסים תחביריים המשתרעים מעבר לגבולות המשפט ועוסקים בתפקידי מלים או צירופיהן בתוך טקסט שלם, מפסקה ועד ספר. בתחום זה נכתבו מספר עבודות. בארץ מקובל לראות את הדקדוק כצירוף של תורת הצורות והתחביר. לשם הבנת מבנה הלשון מוטב להפריד בין שניהם, ולהפריד את ההתאם במין ובמספר כתחום שלישי, הכולל גם את התופעות של מין ומספר, כגון הידיעה שמלה מסוימת היא במין זכר או במין נקבה, או שמלה שהיא מבחינת צורתה רבים, מתפקדת מבחינה סמנטית כיחיד, כגון "נישואים", או להפך, כגון "זוג". תופעות של תורת הצורות עשויות לפעמים להשפיע על התחביר. לדוגמה: לפועל "היה" במובן "קיים, נמצא, שייך" יש הווה בצורת "יש", כגון "אז לא היה לנו בית, אבל עכשיו יש לנו" ("יש" הוא שריד של פועל קדום), אבל במובן של ייחוס תכונה לנושא אין לו צורת הווה: "ירושלים הייתה בירת ממלכת יהודה" אבל "ירושלים בירת מדינת ישראל". המשפט בעבר הוא משפט פועלי רגיל, ובערבית הנשוא של משפט כזה יהיה ביחסת המושא. בהווה זהו "משפט שמני", ויש בו בעיות בזיהוי התפקיד התחבירי של המלים. העברית החדשה פתרה את הבעיות האלה על-ידי הנהגת הצורה "היווה", בפיעל, המאפשרת משפט נורמלי כגון: "תגלית זו מהווה התקדמות ניכרת".

בהוראה ובמחקר השתלבו התחביר ואף תורת השיח (לפעמים מתוך היסח הדעת) בתחום ה"סגנון". צריך להבחין בבירור בין "סגנון" של סופר מסוים או דובר כלשהו, שזו דרכו להציג ולהעביר לזולת את מה שהוא רוצה למסור לו, לבין המקצוע הנקרא בהוראה "סגנון", שהוא הצגת דרכי העברת המסר או יצירת הרושם, בעיקר בלשון הכתובה. למעשה, הסגנון הנלמד בבית הספר ובאוניברסיטאות, ונדון בספרי לימוד, איננו אלא דעות המורים והכותבים, מה מקובל ויפה בעברית ומה – מסיבות שונות, או לפי

טעם המלמד – איננו מקובל וצריך להימנע ממנו. תורות כאלה יש ברוב השפות המפותחות, והן נתונות לשינויים על-פי טעם הכותבים והקוראים.

ד. אוצר המלים

עד כה דיברנו על מבנה הלשון ברמות שונות של ניתוח: ההגה, המלה, המשפט והטקסט. ואולם אלה דרכי הפעולה של הלשון. החומר המפעיל את המכונה הזאת הוא המלים, קצרות וארוכות, פשוטות ומורכבות. גם למלה יש מבנה וסיווג, והתאמה למשלבים ולסוגי טקסטים, כגון פרוזה לעומת שירה, דיבור לעומת כתיבה, פנייה לאדם חשוב ומכובד לעומת פנייה לאדם מן השורה או לילד, דיבור אדיב לעומת דיבור גס, נרגז או מעליב. לכל מלה יש אפוא צורה, כלומר צירוף הגיים או אותיות, מקום בסולם ההתנהגות הבין-אישית, ומשמעות – כלומר קשר עם דבר מוחשי או מופשט כלשהו הקיים בעולמם של דוברי הלשון. להרבה מלים יש מספר משמעויות, ורק הקשר השיחה או הטקסט הכתוב מכריע לאיזו משמעות מתכוונים. מושגים רבים מסומנים על-ידי צירופי מלים, כגון "יום טוב" או "טלית קטן" ואפילו צירופים ארוכים יותר.

כיוון שכל מלה היא יחידה לשונית לעצמה, מתעוררת השאלה, כיצד לסדר את המלים כך שיהיה אפשר למצוא אותן ללא מאמץ ולקבל מידע על צורתן, משמעותן ודרכי שימושן. במילונים של ימי הביניים סידרו את המלים על-פי השורשים שלהן, כך שבכל "שורש" נמצאו כל המלים בעלות אותן אותיות שורש. שיטה זו, שהייתה כנראה המצאה ערבית, אפשרה למשורר או לכותב לחפש את המלה המתאימה לצרכיו מתוך אוסף מלים דומות זו לזו. סעדיה גאון (892–942) היה הראשון שחיבר מילון המסודר באלף-בית לפי מלים יחידות. כיום יש שתי שיטות של סידור מילון, אחת לפי האלף-בית, עם הסברת משמעויות המלה, והשנייה לפי תחומי-משמעות, הנותנת רשימה של מלים המשמשות בתחום אחד. במילונים כאלה נהוג השם "אוצר". הם דורשים מן המשתמש בהם ידיעה מוקדמת של המשמעות המיוחדת של כל מלה, או עיון במילון נוסף המבאר את המשמעויות. שימוש דומה אפשר לעשות במילון לועזי-עברי (אם יודעים את השפה הלועזית), כי הוא יתן מבחר מלים עבריות שמשמעותן שווה או קרובה לזו של המלה הלועזית.

שיטה קרובה לאלה שתיארנו היא שיטת השדה הסמנטי, כלומר אוסף של מלים שיש להן רכיב משותף במשמעויותיהן, אך לכל אחת מהן יש גם תכונה המבחינה בינה ובין שאר המלים שבשדה. דוגמה יפה לשדה סמנטי היא המלים המציינות צבעים, כי לכולן מושג משותף אחד – מושג הצבע – אך לכל צבע משמעות משלו.

תכונה אחרת של מילונים, השכיחה יחסית במילונים עבריים-עבריים, היא ציון הזמן שבו המלה מתועדת בפעם הראשונה. תארוך זה נעשה על-פירוב בצורת ציטוט מתוך טקסט הנחשב לעתיק ביותר שבו מוצאים את המלה במשמעות הנדונה. רק במקרים מועטים יש באותו טקסט סימנים, שהמלה לא שימשה קודם לכן. מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית עוסק בבדיקת ספרות מכל התקופות, והוא עשוי לגלות את ההופעות הראשונות של רוב המלים בעברית, וכן את הזמנים שבהם נשתנו המשמעויות. יש גם ניסיון לקבוע את הזמן שבו שימשה מלה בפעם האחרונה, אלא שמתוך קריאה בספרים ישנים תוכל מלה עתיקה לחזור לשימוש בספרות החדשה.

למלים רבות יש יותר ממשמעות אחת, ומלים רבות משנות במשך הזמן את משמעותן, או רוכשות משמעויות חדשות. בספרות, בשירה, בדיון על ענייני דת, מוסר וכיו"ב, אך גם במחקר מדעי, מרבית ליצור משמעויות נוספות. יש שהמשמעות מתרחבת או מצטמצמת, כגון "ביתו זו אשתו" (משנה יומא א, א), או שהמכל משמש במקום תוכנו, כגון "וכל הארץ באו מצרימה" (בראשית מא, נז), יש מטפורה, שהיא שימוש במלה לציין דבר הדומה למה שאותה מלה מציינת בעיקרה, כגון "שער של ספר", "אביב החיים", "פועל שלם" (שכל אותיות השורש שלו נשמרות), "הארי שבחבורה", "ראש ההר"; המטפורה משחקת תפקיד חשוב (גם זו מטפורה!) במקרא, המייחס כביכול חלקי גוף אנושיים לאלוהים, בדברו על מעשיו. הבנת התחליפים הסמנטיים חשובה, כי היא מאפשרת להבין ספרות, נאומים, וכיו"ב. חוסר ניסיון בהבנת תהליכים סמנטיים יכול לגרום אי-הבנות ופרשנות-הבל והתוצאות כבדות משקל ואף מסוכנות.